

- Тарасюк, Тетяна, і Косик, Дарина. «Національно-мовна поведінка П. Куліша як перекладача драми В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта»». *Лінгвостилістичні студії*, вип. 9, 2018, с. 141–162.
- Tarasiuk, Tetiana, and Kosyk, Daryna. "National-linguistic Behavior of P. Kulish as a Translator of W. Shakespeare's Drama "Romeo and Juliet"". *Linguostylistic Studies*, iss. 9, 2018, pp. 141–162.

УДК 811.161.2'255'27Куліш П.:821.111'05-2.09

<https://doi.org/10.29038/2413-0923-2018-9-141-162>

НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА ПОВЕДІНКА П. КУЛІША ЯК ПЕРЕКЛАДАЧА ДРАМИ В. ШЕКСПІРА «РОМЕО І ДЖУЛЬЄТТА»

Тетяна Тарасюк,

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна

Дарина Косик

Комунальний заклад «Луцький навчально-виховний комплекс
"Гімназія №14 імені Василя Сухомлинського" Луцької міської ради Волинської області»,
Луцьк, Україна

Статтю присвячено вивченню актуального на сучасному етапі розвитку науки питання духовної спорідненості людини та її мови, а звідси й національно-мовної поведінки особистості чи спільноти. На матеріалі перекладів звертальних конструкцій драми В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» досліджено особливості національно-мовної поведінки П. Куліша як першопрохідця української перекладацької школи. Відповідно до мети та завдань роботи запропоновано визначення поняття національно-мовна поведінка, на основі теоретичних праць учених узагальнено типологічні й національно марковані риси функціонування звертань у мовленні українців та особливості перекладу звертальних конструкцій, встановлено словотвірні та лексичні можливості відтворення звертань українською мовою, а саме: транскрибування власних та деяких загальних іншомовних апелятивів відповідно до норм чинного в часи П. Куліша правопису, відтворення гоноративів здебільшого українськими відповідниками, або ж спорадично за допомогою транслітерування, послуговування деминутивами та звертаннями-експресивами, а також національно маркованими лексемами свого часу та типовими для звертань українців атрибутивними у складі поширених звертальних конструкцій.

Ключові слова: національно-мовна поведінка, звертання, переклад, переклад художнього тексту.

Tarasiuk Tetiana, Kosyk Daryna. National-linguistic Behavior of P. Kulish as a Translator of W. Shakespeare's Drama "Romeo and Juliet". The article highlights an issue of the spiritual relationship of a person and his language, and hence the national-linguistic behavior of the individual and community. The issues are topical in the current linguistic studies. The translator plays an important role in the perception of the linguistic picture of the world created by one people by representatives of another nation, especially when talking about cognition of the foreign reality via the literary text, where the word reflects the national-linguistic behavior of the authors of the original and translated text. The article examines the peculiarities of P. Kulish's national-linguistic behavior as a pioneer of the Ukrainian translation school, whose creative work has repeatedly been the subject of research

by scientists in various fields of knowledge. In accordance with the purpose and objectives of the study, the author argues the definition of the concept of *national-linguistic behavior*. The typological and nationally-marked features of addresses in the Ukrainian speech discourse and specific features of address constructions translation are compared and generalized according to the theoretical provisions of scholars. The emphasis is laid on the word-forming and lexical capabilities of transferring addresses in Ukrainian translation. The most frequent techniques are transcribing personal and some general foreign appellatives in accordance with the spelling norms, existing in the time of P. Kulish, rendering honoratives/honorifics by Ukrainian equivalents, or sporadically by transliteration, using diminutives and emotive addresses with nationally-marked lexemes of that time, or emotive attributes in the structure of commonly used addressing constructions, typical of the Ukrainians.

Key words: national-linguistic behavior, address, translation, translation of a literary text.

Вступ. Кінець ХХ початок ХХІ століття ознаменований підходом до вивчення мови не просто як системи знаків чи інструмента комунікації, а як засобу мислення та пізнання. Як стверджує Ю. Степанов, погляди науковців на мову впродовж ХХ століття еволюціонували в різних «образах» («мова як мова індивіда», «мова як член сім'ї мов», «мова як структура», «мова як система», «мова як тип і характер», «мова як простір думки та дім духу») (3), а отже, на сучасному етапі розвитку лінгвістики правомірно говорити про мову у взаємозв'язку з культурою та мовною особистістю, тобто розглядати тріаду *мова – культура – мовна особистість* (Соломаха 117). На думку А. Соломахи, «метафора “мовна картина світу”, в нашу добу стала важливим концептом сучасної мовознавчої науки» (118), а отже, правомірно говорити про поняття *національно-мовна картина світу*, адже різні народи за допомогою різних мов неоднаково бачать світ. Щоб проникнути в систему світобачення іншого народу, треба пізнати його світогляд через пізнання його мови. Власне роль перекладача в такому процесі надважлива, особливо коли говорити про пізнання іншомовної дійсності за допомогою художніх текстів, де слово відображає національно-мовну поведінку авторів оригіналу й перекладу.

Актуальність роботи визначається потребою вивчення перекладу і як форми прояву міжетнічних культурних контактів, і як результату діяльності перекладача, а також розглядом досвіду визначних і маловідомих практиків перекладу, зокрема першопрохідця української перекладацької школи Пантелеймона Куліша. Його творчий доробок неодноразово ставав предметом дослідження науковців різних галузей знань (історії, філософії, педагогіки, мистецтвознавства, культурології, філології) (Кондратьєва). Із-поміж них важливими є праці літературознавців, що аналізують спадщину П. Куліша як критика та історика літератури (Владимирова; Дзюба), популяризатора здобутків іншомовних майстрів в українському письменстві (Девдюк; Федорук), автора текстів різних жанрів (Бабенко; Ковпик).

Національно-мовна поведінка П. Куліша та його перекладацький набуток – благодатний матеріал для українських вчених-лінгвістів. Національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози письменника зацікавив Н. Слободянюк, авторський ідіолект на тлі східнополіського діалекту та його мовні погляди – О. Кумеду, мовна особистість письменника – Т. Должикову, лексика перекладів книг Святого Письма в контексті розвитку української літературної мови – Т. Мороз. Мова перекладів П. Куліша розглянута в дисертаціях О. Тетеріної, О. Федунівич-Швед.

Вербальні особливості Кулішевої шекспіріани привертали увагу дослідників ще з часу появи перших друкованих українських перекладів англійського драматурга, наприклад: О. Патрицького (див. (Даниленко 63) про його анонімну рецензію в «Зорі»), М. Костомарова (Гординський 58), Я. Гординського, І. Франка. В усіх них панувало дещо негативне ставлення до мовотворчості П. Куліша, що, на думку, А. Даниленка, «зумовлене позамовними чинниками» (Даниленко 63): різними поглядами на потребу перекладати світову літературу українською мовою, опозиційною політичною діяльністю тощо. Із-поміж наших сучасників до аналізу Кулішевих перекладів В. Шекспіра активно долучилися О. Олексин, О. Лучук, О. Тетеріна, А. Даниленко, М. Стріха. Варто наголосити на тому, що усі вони звертають увагу на національний аспект мовотворчості перекладача. Власне О. Лучук пропонує досліджувати Кулішеві переклади «в контексті його “культурництва”, яке передбачало європеїзацію української літератури через переспіви і переклади творів чужих літератур» (Лучук, «Пантелеймон Куліш і Шекспір» 262), а ще І. Франко наголошував на тому, що через П. Куліша «серед українців покладено основу для знайомства з Шекспіром, і <...> найвизначніші шедеври великого британця доступні і їм рідною мовою» (385) (скорочення наше. – Т. Т., Д. К.).

Мета роботи – дослідити особливості національно-мовної поведінки П. Куліша як перекладача драми В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» на матеріалі звертань, що є багатофункціональним елементом спілкування персонажів п'єси.

Матеріал і методи дослідження. Матеріалом дослідження обрано український переклад Пантелеймона Куліша трагедії Вільяма Шекспіра «Ромео і Джульєтта». Для роботи залучено прототекст п'єси англійською мовою (Shakespeare). Під час роботи було використано *метод суцільної вибірки* для фіксації звертальних конструкцій досліджуваних текстів, *метод контекстуального аналізу* – для визначення типових ситуацій використання звертаннями у мовленні персонажів, *метод порівняльного аналізу* для встановлення специфіки функціонування апелятивів в мові оригіналу й мові перекладу, *лінгвокультурологічний метод* для з'ясування національного компонента в звертальних конструкціях мови перекладу.

Результати дослідження та дискусія. На сучасному етапі розвитку науки поняття *мовна поведінка* актуалізоване в мовознавстві здебільшого в контексті соціолінгвістики – дисципліни, що розвивається на перетині мовознавства, соціології, соціальної психології та етнології, де активно взаємодіє з поняттями *мовної свідомості, мовної особистості, мовної спільноти, мовної ситуації, мовної стійкості, мовної політики*. Праці українських вчених присвячені здебільшого вивченню мовної поведінки мешканців різних населених пунктів України, різних вікових категорій, соціального статусу, професії, статі тощо в ситуації моно-, бі- та мультлінгвізму. Поза увагою дослідників незаслужено залишається мовна поведінка творчих особистостей, зокрема й перекладачів як репрезентантів іншомовної дійсності засобами мови перекладу.

Зауважмо, єдиного термінологічного визначення поняття *мовна поведінка* в лінгвістиці поки що не подано. Її пропонують ототожнювати або навпаки розрізняти з мовленнєвою та комунікативною поведінками. Услід за О. Данилевською під поняттям *мовна поведінка* будемо розуміти «вияв індивідуальності мовлення в різноманітних комунікативних ситуаціях» (57). Така індивідуальність, на нашу думку, пов'язана з тезаурусом (словниковим запасом) мовної особистості, що залежить від її мовної картини світу – «комплексу мовних засобів, у яких відображені особливості етнічного сприйняття світу» (Середницька 69). У лінгвістиці прийнято говорити про *національні особливості мовної картини світу*, бо носії різних мов, за визначенням Ю. Апресяна, бачать світ крізь призму своїх мов (39).

Одним із перших, хто актуалізував питання національного компонента у вивченні мов, був німецький мовознавець В. фон Гумбольдт. На його думку, мову потрібно розглядати як інструмент думок та почуттів народу (Гумбольдт 377), бо різні мови насправді є неоднаковим світобаченням (Гумбольдт 370).

В українській лінгвістиці на питання взаємовідносин мови й нації звернув увагу О. Потебня. Його концепція, викладена в роботі «Мова і народність», стала основою майбутніх досліджень національно-мовної картини світу на українському ґрунті.

Дослідники стверджують, що правомірно розрізняти національно-мовну картину світу одиничного мовця і народності загалом (Шкоріна 43). Звідси, можемо говорити про певну *мовну поведінку* конкретної *мовної особистості* чи *мовної спільноти*.

Основні параметри поняття *мовна поведінка* на основі детального аналізу останніх наукових досліджень із соціолінгвістики визначено у праці О. Михальчук, що й стала науковим теоретичним підґрунтям нашого дослідження. Згідно з узагальненнями вченої, мовна поведінка взаємопов'язана із культурологічними та психологічними явищами в соціумі; значний вплив на неї мають демографічні та соціокультурні чинники (соціальний статус та мовна компетенція мовця, ситуація

спілкування, тема комунікативного акту, традиції та звичаї, прийняті у спільноті, стосунки між комунікантами); тривимірна у кожній особистості, тобто людина виявляє себе завжди як носій мови, як мовна індивідуальність та як член соціуму; регламентована індивідуальними характеристиками мовця (бажанням чи небажанням послуговуватися тією чи тією мовою в певних комунікативних умовах); визначається мотивами поведінки мовця та мовним середовищем; «розкриває ставлення до мови як основного інструменту для реалізації комунікативних, психологічних, культурних потреб відповідно до соціальної ситуації і внутрішніх установок щодо вибору мовного коду, вказує на зв'язок між мовною ідентичністю та прагматичним вибором мови» (Михальчук 33). Зрештою не потрібно забувати, що на мовній поведінці як особистості, так і народу безумовно позначається його історичне, етнокультурне, географічне, державотворче минуле.

На думку О. Михальчук, активно впливають на мовну поведінку екстралінгвальні чинники: соціальні (соціальне середовище, сфера комунікації, тип населеного пункту тощо), психологічні (терплячість, принциповість, рівень конфліктності чи конформізму тощо), правові (законодавча база, нестабільність і непрофесійність мовної політики, постійні маніпуляції мовним питанням), соціокультурні (культурне середовище, засоби масової інформації). Останні два, на наше переконання, чи не найбільше визначають не просто мовну, а національно-мовну поведінку особистості. Якщо йдеться говорити про людей літературно-творчих професій, то їхня мовна поведінка реалізується через мовну практику, результатом якої стають художні твори. Перекладачі ж як «містки» між іншомовною й рідною картинами світу повинні засобами своєї мови максимально наблизити мову оригіналу до мови перекладу, щоб читач «через лексичну систему отримав уявлення про національну ментальність (національну логіку) й національний характер (емоції та засоби їхнього вираження, моральні пріоритети і под.)» (Чернишенко 159) іншого народу. Власне звертання в комунікативному процесі є тим маркером, що яскраво ілюструє відмінності між різними мовами, а тому знання національних особливостей обох мов дозволяє перекладачеві художнього тексту якнайповніше відтворити мовноетикетну поведінку героїв прототексту.

Специфіка вживання апелятивних конструкцій в одній культурі і вибір їх мовної реалізації в іншій можуть досить суттєво відрізнятись. У зв'язку зі сказаним переклад цієї комунікативної одиниці – важливий і непростий процес, що періодично стає предметом вивчення дослідників, хоча комплексної праці про особливості перекладу мовно етикетної ситуації звертання в українському мовознавстві немає. Теоретичною основою аналізу перекладу звертань слугували напрацювання С. Влахова й С. Флоріна про специфіку перекладу мовних одиниць, що викликають труднощі.

Дослідники стверджують, що в перекладі звертань варто пам'ятати про два найпоширеніші різновиди: власні і загальні назви. **Власні** назви, перекладаючи, потрібно, як правило, запозичувати, транскрибувати і, як виняток, перекладати (Влахов, и Флорин 208), що залежить від самого оніма, тобто від пов'язаної з ним чи його носієм традиції і від контексту використання (Влахов, и Флорин 211). Зауважмо, якщо імена та прізвища зазвичай транскрибують, то прізвиська, навпаки, намагаються перекласти, щоб якнайбільше зберегти їхню семантику.

Щодо **загальних** назв, то апелятиви, що передають традиційну ввічливість, тобто позбавлені будь-якого колориту й функціонують у мовленні максимальної кількості представників певного етносу, наприклад, *пане, сер, мадам*, в мові перекладу прийнято відтворювати функціональним еквівалентом. Транскрибувати варто лише тоді, коли завдання перекладача – передати створений в тексті оригіналу національний чи історичний колорит (Влахов, и Флорин 231) або маємо усталену традицію перекладу звертання, наприклад, до *дон Кіхота* ніхто не наважиться звертатися *пан Кіхот* (Влахов, и Флорин 230). Варто звернути увагу й на частотність послуговування такими звертаннями в обох мовах, оскільки можливий варіант опускання чи додавання в одній із мов названих конструкцій. Звертання за суспільним чи соціальним статусом не завжди є у мові перекладу через позамовні причини, наприклад, відсутність певних титулів, посад, звань тощо, а тому дозволяють перекладачеві опустити такий апелятив, якщо контекст без нього буде зрозумілим, або транскрибувати чи шукати відповідник у мові перекладу, якщо це звертання передає епоху, соціальний стан, суспільні чи особистісні взаємини між мовцями.

Номінації адресата мовлення за родинною спорідненістю завдають труднощів перекладачеві лише тоді, коли в одній із мов є більш розгалужена система термінів родинності, ніж в іншій, або з контексту неможливо визначити інформацію про міру спорідненості.

Труднощі перекладу емоційно окреслених звертань спричинені передусім особливостями різного експресивного забарвлення апелятивів в обох мовах або відсутністю лексичних чи граматичних засобів вираження пестливості чи згрубілості в мовах оригіналу й перекладу. В таких ситуаціях перекладачі послуговуються еквівалентом тої мови, на яку здійснюють переклад. Узуальні апелятиви та вигуки й звертання до тварин радять передавати функційним відповідником у мові перекладу.

Переклад етикетних звертань *ти – ви*, актуалізованих не у всіх мовах, потребує врахування специфіки взаємин між співрозмовниками, оскільки саме через такі форми в деяких мовах передані вікові й соціальні відмінності комунікантів.

На вибір форми звертання в мові перекладу, на думку дослідників, впливають система апеляції обох мов, конкретна комунікативна ситуація, функції, які виконує звертання в певному контексті, мета спілкування,

індивідуальні мовні та позамовні особливості мовлення адресанта (Тарасов 8-9).

Попри всі застереження теоретиків перекладу щодо передачі власних назв мовою відмінною від оригіналу, коли вони «запозичуються, транскрибуються, але як виняток, можуть бути перекладені» (переклад наш. – Т. М., Д. К.) (Влахов, и Флорин 208), П. Куліш хоч і надає перевагу транскрибуванню імен головних героїв (*Paris – Паріс, Mercutio – Меркуціо, Benvolio – Бенволіо, Tybalt – Тібальт, Balthasar – Бальтазар, Sampson – Самсон*), але й використовує національні оніми *Грицько, Петро й Оврам* для перекладу імен слуг *Gregory, Peter, Abraham* обох знатних родів драми. В апелятивних конструкціях ці імена, відповідно до українських традицій, набувають кличного відмінка, наприклад: *Gregory, o' my word, we'll not carry coals* (Shakespeare 7) **Грицьку**, даю слово, не попустимо так собі допікати (Шекспір (перекл. Куліша) 14); *My fan, Peter* (Shakespeare 71) **Мій вахляр, Пемпе!** (Шекспір (перекл. Куліша) 63). Герої п'єси *Friar Lawrence, a Franciscan* і *Friar John, of the same Order* набули в П. Куліша національних імен відповідно *Лаврентій* та *Іван*. Українізовані й імена та прізвища трьох музикантів, які прийшли грати на весіллі Джульєтти й Паріса. До них слуга Капулеттів Петро звертався *Що ти про се скажеш, Симоне Бараняча Струно?* (Шекспір (перекл. Куліша) 123), *А ти що скажеш, Симоне Рево?* (Шекспір (перекл. Куліша) 123), *Ти що скажеш, Якове Гудимо?* (Шекспір (перекл. Куліша) 123) відповідно з англійського *What say you, Simon Catling?* (Shakespeare 149), *What say you, Hugh Rebeck?* (Shakespeare 149), *What say you, James Soundpost?* (Shakespeare 149).

Хоч ім'я головної героїні послідовно в апелятивах відтворено лексемою *Джульєто* (зауважмо, з однією літерою *t* на противагу сучасному варіанту з двома *tt*), але в одній із реплік Капулетті (*Go you to Juliet ere you go to bed* (Shakespeare 114) *Іди-ж до Юлії, ще не лягавши* (Шекспір (перекл. Куліша) 95)) (у цитатах із перекладу збережено правопис П. Куліша. – Т. Т., Д. К.) та двох звертаннях (*Wilt thou not, Jule?* (Shakespeare 28) **Юлю, так?** (Шекспір (перекл. Куліша) 30); *We follow thee. Juliet, the county stays* (Shakespeare 31) *Йдемо, йдемо. Тебе жде, Юлю, граф* (Шекспір (перекл. Куліша) 32)) зафіксовано український відповідник імені *Юлія* (зменшене *Юля*).

У ситуації розпачу няні, коли вона бачить убитого Тібальта, зафіксована характерна для українського мовлення зменшено-пестлива форма звертання *Тібальтоньку* замість прикметника *courteous* в оригіналі: *O Tybalt, Tybalt, the best friend I had! O courteous Tybalt! honest gentleman! That ever I should live to see thee dead!* (Shakespeare 99), *Тібальте мій, ти друже мій найлуччий! Тібальтоньку, ласкавий, чесний пане! Ой лучче-б смерть, ніж смерть твою вбачати!* (Шекспір (перекл. Куліша) 83).

У наукових дослідженнях соціальний статус мовця визначають як «соціолінгвістичне й водночас комплексне міждисциплінарне поняття, що означає правове положення особи або соціальної групи в соціальній

системі, яке характеризується певними визначальними ознаками, виражається у її мовленні, стилі життя та невербальній комунікації» (Попович 5). Одним із маркерів такого статусу є мовлення. Відтворення лексем на позначення соціального статусу мовця засобами іншої мови вимагає особливих перекладацьких рішень і подолання перешкод, які виникають через різні мовні розбіжності в мові оригіналу і мові перекладу. Наприклад, англомовні номінації *lord* і *sir* не мають українського дослівного відповідника, оскільки в нашій культурі відсутня система ранжування дворянських титулів, а тому перекладачам рекомендують транскрибувати ці найменування. У ситуації, коли названі лексеми втратили сему-титулі і тепер вказують лише на звичайну ввічливість у звертанні до співрозмовника, перекладачі змушені послуговуватися функціональними еквівалентами мови перекладу.

Звертання *lord* і *sir* в трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» П. Куліш перекладає українськими лексемами *пан* та *добродій*.

Спостережено послідовне розрізнення титулу і пошанної форми у звертаннях до осіб чоловічої статі. Зокрема, звертанням *my lord* послуговуються у спілкуванні Капулетті з молодим дворянином Парісом. Ця форма ввічливості, характерна для мовлення обох персонажів із титулованих родів, відображає симетричні взаємини й перекладена П. Кулішем як *мій пане*, наприклад, Паріс: *My lord, I would that Thursday were to-morrow* (Shakespeare 114) *Я-б рад, щоб той четвер сьогодні був, Мій пане* (Шекспір (перекл. Куліша) 95); Капулетті: *Farewell, my lord* (Shakespeare 114) *Прощайте, пане мій* (Шекспір (перекл. Куліша) 95). Спорадично у названій комунікативній ситуації перекладач вдається і до звертання *добродію*, як-от: *But now, my lord, what say you to my suit?* (Shakespeare 21) *Прошу-ж тепер, добродію, сказати, Чого мені з моїх зальотів ждати?* (Шекспір (перекл. Куліша) 24). Це зумовлено, очевидно, індивідуально-стильовим вибором автора, а не змістовою доцільністю.

У розмовах закоханих звертання Джульєтти *my lord* є виявом пошани до Ромео, наприклад: *And follow thee, my lord, throughout the world* (Shakespeare 57) *Всюди Пійду з тобою по-світу, мій пане* (Шекспір (перекл. Куліша) 54); *Art thou gone so? my love! my lord! my friend!* (Shakespeare 116) *Моя любов, мій пане, мужу, друже* (Шекспір (перекл. Куліша) 97).

Еквівалентом лексеми *sir* виступає лексема *добродій*, яка актуалізує, як правило, пошанну форму звертання до співрозмовника. Частотне її використання в мовленні багатьох персонажів, зокрема міщанина до Тибальта, небожа пані Капулетті: *Up, sir, go with me* (Shakespeare 93) *Вставай, добродію!* (Шекспір (перекл. Куліша) 78); пана Капулетті та Джульєтти до молодого Паріса: *Things have fallen out, sir, so unluckily* (Shakespeare 112) *Так речі склали ся, добродію* (Шекспір (перекл. Куліша) 94); *That is no slander, sir, which is a truth* (Shakespeare 130) *Добродію, що правда, то не шкода* (Шекспір (перекл. Куліша) 109) або разом з іменем *Sir*

Paris (Shakespeare 113) **Добродію Парісе** (Шекспір (перекл. Куліша) 94); отця Лаврентія до пана Капулетті: **Sir, go you in; and, madam, go with him; And go, Sir Paris** (Shakespeare 147) **Добродію, мадам, ідіте з нами, І ви, добродію Парісе, йдіте** (Шекспір (перекл. Куліша) 122); няні до Меркуціо: *If you be he, sir, I desire some confidence with you* (Shakespeare 73) **Коли се ви, добродію, то мені треба щось вам сказати** (Шекспір (перекл. Куліша) 63) тощо.

Зафіксовано світське звертання *sir* до отця Лаврентія, щоправда, зі стилістично маркованим означенням *holy*, яке експлікує статус цього мовця як духовної особи, наприклад: *It doth so, holy sir* (Shakespeare 163). Однак в українському перекладі добродію релігійна маркованість звертання Бальтазара до адресата не відтворена: *Так, так, добродію* (Шекспір (перекл. Куліша) 135).

Лексему *пан* іноді фіксовано в ситуації спілкування подружжя, зокрема пані Капулетті до свого чоловіка: *Au, sir; but she will none, she gives you thanks* (Shakespeare 122) **Зна, пане мій, та дякує, не хоче** (Шекспір (перекл. Куліша) 101).

Комунікативна модель *слуга – господар* реалізує заміну англомовних *sir* і *lord* українською лексемою *пане*: наприклад, у мовленні слуг до Каулетті чи Ромео: *I know not, sir* (Shakespeare 40) **Не знаю, пане** (Шекспір (перекл. Куліша) 39); *Things for the cook, sir; but I know not what* (Shakespeare 141) **Для кухні, пане, та не знаю що** (Шекспір (перекл. Куліша) 117); *I have a head, sir, that will find out logs, And never trouble Peter for the matter* (Shakespeare 141) **На дрова є і в мене, пане, товк, На що Петра про се нам турбувати?** (Шекспір (перекл. Куліша) 117); *I do beseech you, sir, have patience* (Shakespeare 152) **О, прошу вас, пане, Спокійте ся!** (Шекспір (перекл. Куліша) 127); *No, my good lord* (Shakespeare 152) **Нема, мій пане** (Шекспір (перекл. Куліша) 127). Водночас варто зазначити, що спорадично перекладач у цій комунікативній ситуації вдається і до звертання добродію, як-от: *You shall have none ill, sir* (Shakespeare 135) **Ледачих не найму, добродію** (Шекспір (перекл. Куліша) 112); *Since you did leave it for my office, sir* (Shakespeare 152) **Бо ви, добродію, так наказали** (Шекспір (перекл. Куліша) 126). Такий факт засвідчує бажання перекладача увиразнити переклад національно маркованими одиницями.

Щодо звертань няні до Ромео, то і *sir*, і *lord* перекладені як добродію, що характерно здебільшого для симетричної комунікації, але такими не є діалоги названих персонажів, наприклад: *Ah sir! ah sir! – Well, death's the end of all* (Shakespeare 108) **Добродію, смерть усьому кінець** (Шекспір (перекл. Куліша) 90); *Here, sir, a ring she bid me give you, sir* (Shakespeare 111) **Ось, добродію, ще перстінь, Вона веліла вам оддати, ось!** (Шекспір (перекл. Куліша) 93); *My lord, I'll tell my lady you will come* (Shakespeare 111) **Добродію, скажу Моїй панянці, що ви прийдете** (Шекспір (перекл. Куліша) 93).

І в оригіналі, і в перекладі вибір звертання залежить від комунікативної ситуації. Наприклад, у звичайних розмовах отець Лаврентій звертається до Париса *sir* (у перекладі *добродій*): *On Thursday, sir? the time is very short* (Shakespeare 128) *В четвер, добродію? Се вельми скоро* (Шекспір (перекл. Куліша) 107); *Look, sir, here comes the lady towards my cell* (Shakespeare 129) *Добродію, отсе ж іде і панна* (Шекспір (перекл. Куліша) 107); *And go, Sir Paris* (Shakespeare 147) *І ви, добродію Парисе, йдіте* (Шекспір (перекл. Куліша) 122). Якщо ж потрібно до співрозмовника звернутися як до титулованої особи, то маємо *lord* (*пане*): *My lord, we must entreat the time alone* (Shakespeare 131) *Мій пане, мусимо на самоті* (Шекспір (перекл. Куліша) 109).

Українським *панове* П. Куліш традиційно послуговується для перекладу збірного адресата. В оригіналі йому відповідає лексема *gentlemen*, наприклад: *Nay, gentlemen, prepare not to be gone* (Shakespeare 45) *О, ні, панове, ні! ще рано, не збирайтесь* (Шекспір (перекл. Куліша) 43); *Welcome, gentlemen!* (Shakespeare 39) *Витаю вас, панове!* (Шекспір (перекл. Куліша) 37); *God ye good morrow, gentlemen* (Shakespeare 72) *Дай вам Боже добрий ранок, панове* (Шекспір (перекл. Куліша) 63); *Gentlemen, good den* (Shakespeare 87) *Добри вечір, панове!* (Шекспір (перекл. Куліша) 74). Таке звертання іноді увиразнене етикетним означенням *шановний* (як і в мові-оригіналі), наприклад: *I thank you, honest gentlemen* (Shakespeare 45) *Чолом. Шановний панове* (Шекспір (перекл. Куліша) 43). Англomовне *gentlemen* одноразово передане збірним українським *панство*: *On, lusty gentlemen* (Shakespeare 38) *Ходім, веселе панство!* (Шекспір (перекл. Куліша) 37). Звертання *gentleman* до одиничного адресата вербалізоване лексемою *пане*: *O courteous Tybalt! honest gentleman!* (Shakespeare 99) *Тибальтонуку, ласкавий, чесний пане!* (Шекспір (перекл. Куліша) 83).

Українським *паничу* П. Куліш одноразово перекладає звертання *bachelor*: *Marry, bachelor* (Shakespeare 44) *От такої! Чи то-ж сього не знаєте, паничу?* (Шекспір (перекл. Куліша) 42). Українське *панич* якраз і позначає молоду неодружену особу чоловічої статі, пор.: «1. Молодий неодружений син пана, пані» [Словник 6: 44].

Апелятив *пані* до особи жіночої статі в мовленні перекладача традиційно співвіднесений з іншомовними *gentlewoman* чи *lady*: *God ye good den, fair gentlewoman* (Shakespeare 72) *Дай вам Боже добрий вечір, гарна пані* (Шекспір (перекл. Куліша) 63); *Farewell, ancient lady; farewell, 'Lady, lady, lady* (Shakespeare 74) *Бувайте здорові, пані стара, бувайте здорові, пані, пані, пані!* (Шекспір (перекл. Куліша) 64), хоча трапляється й *добродійко* у мовленні отця Лоренцо до Джульєтти: *Lady, come from that nest Of death* (Shakespeare 163) *Добродійко, ходімо з сього гнізда зарази* (Шекспір (перекл. Куліша) 137).

Власне українську традицію звертання використав П. Куліш, послуговуючись найменуванням *пані добродійко* у мовленні слуги до пані

Капулетті *Madam, the guests are come* (Shakespeare 31) **Пані добродійко, гості прибули** (Шекспір (перекл. Куліша) 32).

Прикметно те, що англійську лексему *madam* П. Куліш послідовно транслітерував. Нею послуговується няня у звертаннях до Джульєтти: *Madam!* (Shakespeare 42, 57, 116) **Мадам!** (Шекспір (перекл. Куліша) 41, 54, 97), Паріс до пані Капулетті: *Madam, good night* (Shakespeare 42, 113) **Мадам, добраніч** (Шекспір (перекл. Куліша) 41, 94) і навіть донька Джульєтта до мами (зауважмо, систематично): *Madam, I am not well* (Shakespeare 42) **Я, мадам, недужа** (Шекспір (перекл. Куліша) 41); *Au, madam, from the reach of these my hands* (Shakespeare 119) **О, так, мадам, – від рук моїх далеко** (Шекспір (перекл. Куліша) 99); *No, madam* (Shakespeare 138) **О, ні, мадам!** (Шекспір (перекл. Куліша) 115). Цікаво, що П. Куліш одноразово скористався кличним відмінком *мадамо* у невідмінюваному іменнику: *Romeo's a dishclout to him: an eagle, madam* (Shakespeare 126) **Ромео – віхоть перед ним, мадамо** (Шекспір (перекл. Куліша) 105).

Аналогічна ситуація й з лексемою *lady*, яку перекладач передає типовим італійським апелятивом ввічливості до жінки *синьйора*, наприклад, в мовленні Паріса до Джульєтти: *Happily met, my lady and my wife!* (Shakespeare 129) **Витаю вас, синьоро, моя жено!** (Шекспір (перекл. Куліша) 107); няні до Джульєтти: *A man, young lady! lady, such a man* (Shakespeare 30) **От чоловік, синьоро, дак сказати!** (Шекспір (перекл. Куліша) 30).

Як відомо, українська мова має великий реєстр демінутивних найменувань, які використовуються в ролі звертання. П. Куліш активно послуговується насамперед номінаціями з суфіксами *-еньк-*, *-оньк-* у загальних назвах для передачі співчутливого ставлення до адресата у звертанні Паріса до Джульєтти: *Poor soul, thy face is much abus'd with tears* (Shakespeare 130) **О бідненька, змарніла ти од сліз** (Шекспір (перекл. Куліша) 108) чи няні до Джульєтти: *Go, girl, Seek happy nights to happy days* (Shakespeare 32) **Шукай же, дівонько, ночей утішних, Під пару дням у тих зальотах пишних** (Шекспір (перекл. Куліша) 32); турботи за спірозмовника з відтінком застережливості, наприклад, у звертанні отця Лоренцо до квапливого Ромео: *Wisely, and slow: they stumble that run fast* (Shakespeare 65) **Повагом, синоньку: хто квапить той спіткнеться** (Шекспір (перекл. Куліша) 60).

Суфікс *-еньк-* використав перекладач і в типовому для релігійного мовлення звертанні *отче* до осіб служителів культу в розмові Ромео й няні з ченцем Лорецо: *I'll tell thee, ere thou ask it me again* (Shakespeare 63) **Скажу, мій отченьку скоріш ніж знов спитаєш** (Шекспір (перекл. Куліша) 58); *O, де-ж у тебе серце, отченьку?* (Шекспір (перекл. Куліша) 88); *O holy friar, O, tell me, holy friar, Where is my lady's lord, where's Romeo?* (Shakespeare 107) **О отченьку святий! мій отченьку! Скажіть, де муж моєї панії, де?** (Шекспір (перекл. Куліша) 89-90). Навзаєм Лоренцо у відповідь до Ромео

звертається у цій же комунікативній ситуації *синоньку* чи *синочку*, де ці лексеми із суфіксами *-оньк-*, *-очк-* виражають не родинну спорідненість, а вказують на турботливе ставлення духовної особи до адресата: *What early tongue so sweet saluteth me? Young son, it argues a distemper'd head, So soon to bid good morrow to thy bed* (Shakespeare 62) *Хто се мене чим-сьвим вимає любим гласом? Коханий синочку! І не дармо раннім часом Покинув ліжко ти* (Шекспір (перекл. Куліша) 57); *That's my good son: but where hast thou been, then?* (Shakespeare 63) *Се добре, синоньку. Де-ж ти в ночі блукаєш?* (Шекспір (перекл. Куліша) 58).

Українська мова завдяки своїм словотвірним можливостям дозволяє висловити почуття ніжності, голубливості тощо, чого нема в деяких інших мовах, де емоції можуть бути передані за допомогою означень. Наприклад, англійське *good father* у благальних звертаннях П. Куліш передає українською лексемою *татусю* зі зменшено-пестливим суфіксом: *Good father, I beseech you on my knees, Hear me with patience but to speak a word* (Shakespeare 123) *Татусю, я прошу вас на колінах, Дозвольте хоч одно промовить слово* (Шекспір (перекл. Куліша) 102), а в емоційно насичений момент благальне звертання *sweet my mother* типовою українською лексемою *матінко*: *O, sweet my mother, cast me not away!* (Shakespeare 125) *О матінко! не відпихай мене!* (Шекспір (перекл. Куліша) 104).

Зменшено-пестливі форми *дядю*, *дядечку* зафіксовані в перекладах діалогів Тибальта з Капулетті й Бенволіо з Монтеккі: *Uncle, this is a Montague, our foe* (Shakespeare 41) *Монтеккі, сей наш ворог, дядю, знаєш* (Шекспір (перекл. Куліша) 39), *My noble uncle, do you know the cause?* (Shakespeare 15) *Яка-ж була-б сьому причина, дядю?* (Шекспір (перекл. Куліша) 19); *Why, uncle, 'tis a shame* (Shakespeare 42) *Ой дядечку! се-ж сором нам...* (Шекспір (перекл. Куліша) 40).

Звертання пана Капулетті до слуг *fellow* («розм. людина; парубок, хлопець, малий» (Англійсько-український словник)) в українському перекладі *голубчики* виражає не соціальну дистанцію, а навпаки приязне ставлення: *Now, fellow, What's there?* (Shakespeare 141) *А що, голубчики?* (Шекспір (перекл. Куліша) 117). Аналогічні емоції поваги та вдячності Ромео до вірного слуги Бальтазара зі згаданою ключовою лексемою в мові оригіналу в перекладі вербалізовані звертальною конструкцією *товаришу мій добрий*, ключова лексема якої (*товаришу*) не є типовою для мови перекладу досліджуваного тексту: *Live, and be prosperous: and farewell, good fellow* (Shakespeare 159) *Живи щасливо. Бувай здоров, товаришу мій добрий* (Шекспір (перекл. Куліша) 132).

У ситуації особливо довірливих розмов няні з Ромео перекладач надає перевагу зменшено-пестливій формі українського звертання *паночку*, подекуди експлікуючи його навіть там, де в оригіналі не фіксовано: *Well, sir; my mistress is the sweetest lady* (Shakespeare 76–77) *Добре, паночку. Моя панночка наймиліша пані* (Шекспір (перекл. Куліша) 66); *Well, she shall be there* (Shakespeare 76) *Та й добре-ж, паночку;*

вона там буде (Шекспір (перекл. Куліша) 65). Зауважмо, мові оригіналу трагедії невластиво передавати почуття через лексеми з демінутивними суфіксами, чого не можна сказати про мову досліджуваного перекладу.

Крім суфіксальних способів увиразнення звертань, у перекладах зафіксоване також використання лексеми з префіксом *пре-* на позначення збільшеної міри ознаки, наприклад, у мовленні Ромео: *Oh, speak again, bright angel!* (Shakespeare 51) *О, промов Словечко ще, мій янголе пресьвітлий!* (Шекспір (перекл. Куліша) 48). Зауважмо, мовою оригіналу п'єси такої інтенсифікації не передано.

Безумовно, в перекладах звертань відображена специфіка мови епохи перекладача. Насамперед це стосується найменувань адресата, які зараз уже вийшли з активного вжитку і навіть у «Словнику української мови» позначені ремаркою *заст.* Такими є звертання *мамко, чадо, баніто*. Оскільки в мовленні українців часів П. Куліша на позначення жінки або дівчини, що доглядає дитину, активно функціонувало слово *мамка*, то він і послуговується послідовно ним для перекладу звертання *nurse*: *Come hither, nurse* (Shakespeare 45) *Іди до мене, мамко* (Шекспір (перекл. Куліша) 43); *Go, nurse, go with her: we'll to church to-morrow* (Shakespeare 136) *Іди, йди, мамко: ми до церкви рано...* (Шекспір (перекл. Куліша) 114). «Словник української мови» подає лексему *мамка* із ремаркою *застаріле* «2. заст. Нянька, годувальниця (у 1 знач.)» (Словник 4: 615), а в словнику Б. Грінченка ще без такої ремарки «2) Мамка, кормилиця» (Словарь української 2: 403). Уже в ХХ ст. перекладачі стали активно послуговуватися сучасною й нам лексемою *няня*, наприклад, її фіксуємо в І. Стешенко та Ю. Андруховича: *Глянь, няню, і скажи, хто той господар?* (Шекспір (перекл. Стешенко) 39), *Скажи-но, няню, хто це нині був?* (Шекспір (перекл. Андруховича) 57). Зауважмо, для відображення лагідного тону розмови Джульєтти з нянею П. Куліш одноразово використовує лексему *мамочко*, хоча в оригіналі звертання нема: *I' faith, I am sorry that thou art not well* (Shakespeare 80) *Я, далебі, жалкую, мамочко, Що ти нездужаєш* (Шекспір (перекл. Куліша) 68).

Для перекладу звертання *O my brother's child!* (Shakespeare 93) П. Куліш використовує застаріле для сучасного читача, але типове для мовців часів перекладача слово *чадо* («1. заст., жарт. Дитина (син або дочка)» (Словник 11: 263); «1) Дитя» (Словарь української 4: 443)): *чадо мого брата!* (Шекспір (перекл. Куліша) 79).

Звертання *condemned villain* (Shakespeare 160) в дослівному перекладі звучить як «засуджений лиходію», хоча П. Куліш вдається до описової конструкції із застарілою на наш час ключовою лексемою *баніто* («банита – изгнанникъ» (Словарь української 1: 26), «баніт, баніт, а, чол., заст. Людина, оголошена поза законом; вигнанець» (Словник 1: 100)): *Одсуджений од честі ти баніто* (Шекспір (перекл. Куліша) 133).

Звертання *братко* в «Словнику української мови» має ремарку «фам. Те саме, що брат» (Словник 1: 231), а в словнику Б. Грінченка

означало зменшене від *брат* [Словарь української 1: 95]. У сучасній українській мові зменшена форма іменника *брат* буде *братик*. Апелятивом *братко* послуговуються у розмовах один з одним двоюрідні брати Ромео й Бенволіо, наприклад: *Romeo! my cousin Romeo!* (Shakespeare 48) *Ромео, гов! братко Ромео!* (Шекспір (перекл. Куліша) 46); *Farewell, my coz.* (Shakespeare 18) *Прощай, братко* (Шекспір (перекл. Куліша) 21); *In sadness, cousin, I do love a woman* (Shakespeare 18) *Не в жарт, братко: люблю одну дівчину* (Шекспір (перекл. Куліша) 22). Англомовне *cousin* в жодному звертанні не транслітероване П. Кулішем *кузене*. На позначення звертання до племінника перекладач послуговується лексемою давньою українською лексемою *небіж* у діалогах між Монтеккі й Бенволіо: *Speak, nephew, were you by when it began?* (Shakespeare 14) *Скажи мені, небоже, хто прикликав Ізнов стару вражду?* (Шекспір (перекл. Куліша) 17) чи Капулетті й Тибальта: *Content thee, gentle coz, let him alone* (Shakespeare 42) *Спокійсь, небоже! Хай собі побуде* (Шекспір (перекл. Куліша) 40).

Заслуговує уваги дослідника й лексема *брат* звертань. Як відомо, брат – «1. Кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері. 2. Близька, своя людина; одностудець, друг. 3. тільки одн., у кличній формі: брате, брат. Фамільярне або дружнє звертання до сторонньої особи чоловічої статі. 4. Член релігійного братства; чернець» [Словник 1: 227]. Зауважмо, англомовне звертання *cousin* в репліці Ромео до мертвого Тибальта (*Tybalt, (...) Forgive me, cousin!* (Shakespeare 163) *Тибальте, ти лежиш скрівавлений?(...) Прости мені, мій брате!* (Шекспір (перекл. Куліша) 135)), де зовсім не позначає родинних взаємин, адже Ромео і Тибальт не були родичами, і емоційно нейтральне в мові оригіналу звертання *man* (*Tut, man, one fire burns out another's burning* (Shakespeare 23) *Ге, брат! один огонь другого згасить* (Шекспір (перекл. Куліша) 25)) в наведених контекстах українською мовою відображають приязне звертання до співрозмовника. У другому зі значень лексема *брат* зафіксована лише у прикінцевій розмові голів двох ворожих родів, коли їх об'єднало спільне горе – смерть їхніх дітей, наприклад: Capulet: *O brother Montague, give me thy hand: This is my daughter's jointure, for no more Can I demand* (Shakespeare 173) Montague: *But I can give thee more: (...)* (Shakespeare 173) Капулет: Монтеккі, *брате* мій, о дай же руку! Се удовицька часть дочки моєї. Бо більше нічого вже вимагати (Шекспір (перекл. Куліша) 143) Монтеккі: Ні, більше, більше дам тобі я, *брате* (Шекспір (перекл. Куліша) 143).

Релігійне маркування має лексема *брат* у спілкуванні ченців Лоренцо й Джовані: *Holy Franciscan friar! brother, ho!* (Shakespeare 155) Шановний *брате* Францішкане, гов! (Шекспір (перекл. Куліша) 129) *Brother, I'll go and bring it thee* (Shakespeare 157) *Іду, іду, мій брате, принесу* (Шекспір (перекл. Куліша) 130).

Лексема *козак*, як свідчать лексикографічні джерела, узвичаєна в мовленні українців у таких значеннях: «1. На Україні в XV-XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини. 2. У дореволюційній Росії з XVIII ст. – представник військового стану, уродженець військових областей (Кубанської, Оренбурзької, війська Донського та ін.), який був зобов'язаний служити в армії за пільгове користування землею. 3. Уродженець колишніх військових областей. 4. Парубок, юнак взагалі. 5. розм. Відважний, завзятий, хоробрий чоловік; молодець. 6. Те саме, що козачок» (Словник 4: 209). У прикладі *Sirrah, fetch drier logs* (Shakespeare 141) вигук *sirrah* («ей, ти!») (Англійсько-український словник)), що передбачає звертання до адресати знеособлено та зверхньо, вербалізований лексемою *козаче*, як загальнономовне звертання до парубка, юнака взагалі, якщо адресант перебуває на різних соціальних позиціях з адресатом, наприклад, Капулетті до слуги: *Sirrah, fetch drier logs* (Shakespeare 141) *Боржій сюди! Козаче, дров сухих!* (Шекспір (перекл. Куліша) 117), князь до слуги: *Sirrah, what made your master in this place?* (Shakespeare 172) *Що пан твій тут робив? кажи козаче* (Шекспір (перекл. Куліша) 142) чи товарисько-родинних взаєминах, пригадуючи молоді роки, наприклад, Капулетті до свого дядька: *Ah, sirrah, this unlook'd-for sport comes well* (Shakespeare 40) *А що, козаче! ти й не сподіював ся Такої забавки?* (Шекспір (перекл. Куліша) 38). Іноді зневажливий тон оригіналу з вигуком *sirrah*, що передбачає звертання до адресати знеособлено та зверхньо, згладжений П. Кулішем у звертанні на *ти* до одного зі слуг: *Sirrah, go hire me twenty cunning cooks* (Shakespeare 134) *Tu кухарів найми десятків зо два* (Шекспір (перекл. Куліша) 112).

Цікавим є звертання *півнику*, що, ймовірно, має давні українські традиції, пор. стале словосполучення «Йти (ходити, виступати і т. ін.) півником – рухатися, набравши хороброго, бадьорого, іноді зверхнього вигляду (звичайно про молоду людину, дитину)» (Словник 6: 383) і тлумачення лексеми «Півник. 2. перен., розм. Про задерикувату й запальну молоду людину, дитину» (Словник 6: 383) й додає національного колориту перекладу. П. Куліш вдається до цього апелятива, перекладаючи англійське *goodman boy: He shall be endur'd. What, goodman boy!* (Shakespeare 42) *Стерпить, стерпить. Що, півнику?* (Шекспір (перекл. Куліша) 40). Зауважмо, І. Стешенко використовує звертання *хлопчиську*, а Ю. Андрухович унікає вербалізації, залишаючи лише особовий займенник: *Терпять примушу! Ти чув, хлопчиську?* (Шекспір (перекл. Стешенко) 37), *Перетерпиш! Ти що, не зрозумів?* (Шекспір (перекл. Андруховича) 54).

Фольклорну основу мають вигуки *ой, о*, інтонаційно тісно пов'язані з подальшим звертанням, в ситуації особливого емоційного напруження: *Why, uncle, 'tis a shame* (Shakespeare 42) *Ой дядечку! се-ж сором нам...* (Шекспір (перекл. Куліша) 40), *O me, O me! – my child, my only life*

(Shakespeare 143) *Ой горе! о дитя моє єдине!* (Шекспір (перекл. Куліша) 119). *Musicians, O, musicians* (Shakespeare 148) *Музики, о музики!* (Шекспір (перекл. Куліша) 122), *O, musicians* (Shakespeare 148) *Ой музики!* (Шекспір (перекл. Куліша) 122). Розмовний вигук *гов*, який передає бажання привернути чию-небудь увагу, поширений в перекладах П. Куліша здебільшого в постпозиції до звертання, спорадично у препозиції: *Romeo! my cousin Romeo!* (Shakespeare 48) *Ромео, гов! братко Ромео!* (Шекспір (перекл. Куліша) 46) *Holy Franciscan friar! brother, ho!* (Shakespeare 155) *Шановний брате Францішкане, гов!* (Шекспір (перекл. Куліша) 129), *Will they not hear? What, ho! You men, you beasts* (Shakespeare 13) *Чи чуєте? гов, люде І гов звірюки* (Шекспір (перекл. Куліша) 17). Зауважмо такі вигуки перекладач подекуди вводить у текст сам навіть тоді, коли їх нема в оригіналі.

П. Куліш послуговується узвичаєним для народнопоетичної традиції звертанням *серденько* у розмовах закоханих Ромео і Джульєтти, де в оригіналі маємо іменникові або прикметникові лексеми *sweet, dear, love*. Зауважмо, так називають один одного обидва персонажі. Українська ключова лексема може бути вжита як самотійно, так і в поєднанні з іменем: *Sweet, good night!* (Shakespeare 56) *Добраніч, серденько!* (Шекспір (перекл. Куліша) 52), *Sweet Montague, be true* (Shakespeare 56-57) *Серденько Монтеккі! Не зрадь мене...* (Шекспір (перекл. Куліша) 53), *Three words, dear Romeo, and good night indeed* (Shakespeare 57) *Три слові ще, та й справді на добраніч. Ромео, серденько* (Шекспір (перекл. Куліша) 53-54), *O sweet Juliet* (Shakespeare 91) *Джульєто серденько* (Шекспір (перекл. Куліша) 77), *Believe me, love, it was the nightingale* (Shakespeare 116) *Вірь, серденько, мені: се соловейко* (Шекспір (перекл. Куліша) 95), *That may convey my greetings, love, to thee* (Shakespeare 117) *Щоб привітати, серденько, тебе* (Шекспір (перекл. Куліша) 97).

Аналогічну народнописенну основу мають звертання *ягничечка, пташинка* у мовленні няні до Джульєтти: *Juliet! fast, I warrant her, she: Why, lamb! why, lady!* (Shakespeare 142) *Джульєто!... Спить! Ручаюсь, твердо спить. Ягничечко! Вставайте, пані!* (Шекспір (перекл. Куліша) 118); *What, lamb! what, lady-bird! God forbid! – where's this girl? – What, Juliet* (Shakespeare 26-27) *Ягничечко моя! моя пташинко! Храни Господь, де це вона? Джульєто!* (Шекспір (перекл. Куліша) 28).

Типовою для мовноетикетної ситуації звертання українців є лексема *любий*. У перекладах П. Куліша вона вживана і в ролі прикметника, і в ролі субстантивованого прикметника та відповідає лексемам *good, gentle* у звертаннях до чоловіків, поєднуючись з іменем: *And so, good Capulet* (Shakespeare 89) *Доволі з тебе, любий Капулете* (Шекспір (перекл. Куліша) 75); *Gentle Mercutio, put thy rapier up* (Shakespeare 89) *Любий Меркуціо, сховай свою рапіру* (Шекспір (перекл. Куліша) 75), *dear* у звертаннях до отця Лоренцо: *Farewell, dear father!* (Shakespeare 134) *Прощай, мій любий отче!* (Шекспір (перекл. Куліша) 112). Можливий варіант додавання

лексеми *любий*, навіть якщо вона не вербалізована в оригіналі, як-от у репліці Джульєтти: *Tell me not, **friar**, that thou hear'st of this* (Shakespeare 131) *Мовчи про те, що знаєш, **любий** отче* (Шекспір (перекл. Куліша) 109). В апелятивах до жінок названа лексема маловживана і відповідає англійській *sweet*, наприклад, у мовленні Джульєтти до няні: *Sweet, sweet, sweet nurse, tell me, what says my love?* (Shakespeare 80) *Моя ти добра, **люба**, що він каже?* (Шекспір (перекл. Куліша) 68), де задля уникнення повтору, як це бачимо в оригіналі п'єси, П. Куліш скористався синонімічним рядом.

У звертанні *моя любов* Паріс до Джульєтти (*That may be must be, **love**, on Thursday next* (Shakespeare 129) *Четвер, моя **любов**, не за горами* (Шекспір (перекл. Куліша) 108)) вчуваються радше нотки пафосної офіційності, ніж закоханості осіб, весілля яких заплановане через кілька днів.

Зауважмо, лексемою *коханий(на)* П. Куліш послуговується не в інтимних діалогах закоханих, а в узвичаєному для мовлення українців значенні 'той, кого люблять', наприклад, у турботливо-співчутливому звертанні отця Лоренцо до Ромео (*Young son* (Shakespeare 62) ***Коханий** синочку!* (Шекспір (перекл. Куліша) 57)) чи люб'язно-прохальному Джульєтти до няні (*but, gentle nurse, I pray thee, leave me to myself to-night* (Shakespeare 137) *Тільки, мамко **кохана**, ти мене сю ніч зостав саму* (Шекспір (перекл. Куліша) 114)). Ймовірно тому вдалося зафіксувати лише одноразово лексему *коханнє* у звертанні Джульєтти до Ромео: *I hear some noise within; **dear love**, adieu!* (Shakespeare 56) *Гукає хтось. Бувай здоров, **коханнє**!* (Шекспір (перекл. Куліша) 53), хоча типовою для їхніх розмов є апелятив *серденько*.

Для перекладацької манери П. Куліша характерне частотне послуговування присвійними займенниками *мій, наш*, що також властиве мовленню українців, коли потрібно передати прихильне, приязне ставлення до співрозмовника чи інтимізувати розмову закоханих. Перекладач уводить їх до складу звертальних конструкцій як в пре-, так і в постпозиції до ключового слова: *What, lamb! what, lady-bird! God forbid! – where's this girl? – What, Juliet* (Shakespeare 26-27) *Ягничечко **моя! моя** пташинко! Храни Господь, де це вона? Джульєто!* (Шекспір (перекл. Куліша) 28); *Welcome, gentlemen!* (Shakespeare 39) *Витаю вас, **Мої** добродії!* (Шекспір (перекл. Куліша) 37); *O brother Montague, give me thy hand* (Shakespeare 173) *Монтеккі, брате **мій**, о дай же руку!* (Шекспір (перекл. Куліша) 143); *Nay, gentle Romeo, we must have you dance* (Shakespeare 33) *Ромео, любий **наш**, ти мусиш танцювати* (Шекспір (перекл. Куліша) 33).

Присвійні займенники активно вживані для перекладу поширених звертань у розмовах Ромео і Джульєтти, зокрема вони поєднуються з лексемами *свята, красо*: *My name, **dear saint**, is hateful to myself* (Shakespeare 53) *Своє ім'я, **моя сьвята**, я ненавиджу* (Шекспір (перекл. Куліша) 49); *Neither, **fair saint**, if either thee dislike* (Shakespeare 53) *Ні, ні,*

моя красо, коли не хочеш (Шекспір (перекл. Куліша) 50), а в мовленні Джульєтти з власною назвою: *In truth, fair Montague, I am too fond* (Shakespeare 54) **Монтеккі мій**, о правда, я люблю! (Шекспір (перекл. Куліша) 51); *O gentle Romeo* (Shakespeare 54) **Ромео, любий мій!** (Шекспір (перекл. Куліша) 51). Одноразово перекладач опустив прикметник *dear* в оригіналі, залишивши займенник і додавши вигук: *My dear?* (Shakespeare 59) **О моя!** (Шекспір (перекл. Куліша) 55).

П. Куліш використав займенник *мій* і в звертаннях обох закоханих до отця Лоренцо, який був своєрідним посередником та хранителем таємниці їхньої любові: *O friar, the damned use that word in hell* (Shakespeare 105) **Мій отче**, грішники Ревуть у пеклі слово се страшенне (Шекспір (перекл. Куліша) 88); *Farewell, dear father!* (Shakespeare 134) **Прощай, мій любий отче!** (Шекспір (перекл. Куліша) 112).

Зафіксоване також вживання присвійного займенника *й* у ситуації уникнення повторів у перекладі: *O holy friar, O, tell me, holy friar* (Shakespeare 107) **О отченьку святий! мій отченьку!** (Шекспір (перекл. Куліша) 89).

Висновки. Отже, мовна поведінка особистості формується, а згодом і реалізується під впливом лінгвальних та екстралінгвальних чинників минулого й сьогодення. Особливої уваги заслуговує мовна поведінка творчих постатей і зокрема перекладачів, які покладають на себе функцію представлення засобами мови перекладу іншомовної дійсності. Надзвичайно важливою особистістю у цьому контексті є П. Куліш. Як засвідчило дослідження, із усього арсеналу системи апеляції української мови він добирає ті форми, які визначають його національно-мовну поведінку як перекладача, а саме: транскрибує власні та деякі загальні іншомовні апелятиви відповідно до норм чинного тоді правопису, гоноративи передає здебільшого українськими відповідниками, або ж спорадично транслітерує, активно послуговується демінутивами та звертаннями-експресивами, а також національно маркованими лексемами свого часу та типовими для звертань українців атрибутивами у складі поширених конструкцій.

Список використаних джерел

- Шекспір, Вільям. *Вибране*. Перекл. І. Стешенко. Київ: Школа, 2003.
 Шекспір, Вільям. *Ромео і Джульєтта*. Перекл. Ю. Андруховича. Київ: А-Ба-Ба-Га-Ла-Ма-Га, 2016.
 Шекспір, Уїлліям. *Ромео та Джульєтта*. Перекл. П. А. Куліша. Львів. 1901.
 Shakespeare William. *Romeo and Juliet*. Kyiv: Znannia, 2016.

Sources

- Shekspir, Viliam. *Vybrane*. Translated by I. Steshenko. Kyiv: Shkola, 2003.
 Shekspir, Viliam. *Romeo i Dzhulietta*. Translated by Yu. Andrukhovych. Kyiv: A-Ba-Ba-Ha-La-Ma-Ha, 2016.
 Shekspir, Viliam. *Romeo ta Dzhulietta*. Translated by P. A. Kulish. Lviv. 1901.
 Shakespeare William. *Romeo and Juliet*. Kyiv: Znannia, 2016.

Список використаної літератури

- Апресян, Юрий. «Образ человека по данным языка: попытка системного описания». *Вопросы языкознания*, № 1, 1995, с. 37-67.
- Бабенко, Ірина. *Жанрова диференціація і поетика українського історичного оповідання XIX – початку XX століття*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Дніпропетровськ, 2005.
- Владимирова, Валентина. *Пантелеймон Куліш – дослідник української літератури*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 2002.
- Влахов, Сергей, и Флорин, Сидер. *Непереводимое в переводе*. Москва: Международные отношения, 1980.
- Гординський, Ярослав. «Кулішеві переклади драм Шекспіра». *Записки НТШ*, т. 148, 1928, с. 55–164.
- Гумбольдт Вильгельм. *Язык и философия культуры*. Москва: Прогресс, 1985.
- Данилевська, Оксана. «Типи мовної поведінки київських школярів». *Українська мова*, № 2, 2013, с. 56-67.
- Даниленко, Андрій. «Гамлет, Гемлет чи Гамлет: Кулішів Шекспір у критиці галицьких мовотворців». *Українська мова*, № 4, 2015, с. 59-77.
- Девдюк, Іванна. *Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння)*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05. Київ, 1999.
- Дзюба, Тетяна. *Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ, 1999.
- Должикова, Тетяна. *Мовна особистість Пантелеймона Куліша*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003.
- Ковпик, Світлана. *Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон*. Автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01. Херсон, 2005.
- Кондратьєва, Д. «Осягнення спадщини П. Куліша у сучасних дисертаційних дослідженнях». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*, № 6, 2017, с. 74-88.
- Кумеда, Олена. *Ідіолект П. О. Куліша на тлі східнополіського діалекту*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011.
- Михальчук, Оксана. «“Мовна поведінка” як категорія української соціолінгвістики». *Мова і суспільство*, вип. 5, 2014, с. 28-39.
- Мороз, Тетяна. *Лексика перекладів книг Святого Письма у контексті розвитку української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX століття*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2007.
- Лучук, Ольга. «Пантелеймон Куліш і Шекспір: перекладацький проект XIX ст.». *Ренесансні студії*, вип. 16-17, 2011, с. 262-84.
- Олексин, Ольга. Рецепція трагедії В. Шекспіра «Ромео і Джульєтта» в українській літературі. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Сер. : Філологічні науки (мовознавство)*, № 8(2), 2017, с. 12-5.
- Попович, Юлія. *Відтворення маркерів соціального статусу літературного персонажа в перекладі (на матеріалі українських перекладів британських художніх творів XIX століття)*. Автореф. дис ... канд. філол. наук: 10.02.16. Херсон, 2017.
- Потебня, Александр. «Язык и народность». *Потебня А. А. Эстетика и поэтика*. Москва, Искусство, 1976, с. 253-85.
- Середницька, А. «Відмінності між мовною і концептуальною картинами світу з погляду сучасного мовознавства». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*, вип. 21(1), 2016, с. 69-72 .

- Слободянюк, Наталія. *Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2001.
- Словарь української мови*, за ред. Б. Д. Грінченка. В 4 т. Київ, 1907–1909.
- Словник української мови*, за ред. І. К. Білодіда. В 11 т. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- Соломаха, Анжеліка. *Взаємозв'язок світу, етносу та мови (до питання про мовну картину світу)* URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/26328/1/Solomakha_117-120.pdf
- Степанов, Юрий. «Изменчивый “образ языка” в науке XX века». *Язык и наука конца XX века*. Москва, 1995, с. 3-31.
- Стріха, Максим. *Український художній переклад: між літературою і націєтворенням*. Київ: Факт – Наш час, 2006.
- Тарасов, Владимир. *Особенности перевода обращений: на материале немецкого и русского языков*. Автореф. дисс. ... канд. філол. наук: 10.02.20. Москва, 2011.
- Тетеріна, Ольга. «Гомер ново світу» у поступі української літератури (шекспірознавчі погляди П. Куліша)». *Літературознавчі студії*, вип. 1(2), 2015, с. 239-56.
- Тетеріна, Ольга. *Переклад як наукова проблема в українській літературно-критичній думці XIX – початку XX ст. (компаративний дискурс)*. Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05. Київ, 2004.
- Тетеріна, Ольга. «Шекспір у Кулішевій концепції поступу національного письменства (літературно-критичний контекст)». *Ренесансні студії*, вип. 22, 2014, с. 48-70.
- Федорук, Олександр. *Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х початку 70-х років XIX ст.* Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Львів, 2002.
- Федунович-Швед, Оксана. *Лексика перекладів Миколи Лукаша у зв'язках із культурно-писемною традицією української мови*. Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. Чернівці, 2008.
- Франко, Іван. *Зібрання творів*. В 50 т. Т. 34. Київ: Наукова думка, 1981.
- Franko, Ivan. *Zibrannia tvoriv*. 50 vols. Vol. 34. Kyiv: Naukova dumka, 1981.
- Чернишенко, Ірина. «Фактори формування національних мовних картин світу». *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*, вип. 32, 2007, с. 158–62.
- Шкоріна, Інна. «Національно-мовні картини світу: погляд О. О. Потебні». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Філологія*, вип. 74, 2016, с. 43-6.
- Danylenko Andrii. *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kulish (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian*. Boston: Pace University 2016.

References

- Apresjan, Jurij. *Obraz cheloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisanija*. *Voprosy Jazykoznanija*, no. 1, 1995, pp. 37-67
- Babenko, Iryna. *Genre differentiation and poetics of Ukrainian historic story XIX – early XX century*. PhD Thesis Abstract. Dnipropetrovsk, 2005.
- Vladymyrova, Valentyna. *Panteleymon Kulish – the investigator of Ukrainian Literature*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 2002.
- Vlahov, Sergej, and Florin, Sider. *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Mezhdunarodye otnoshenija, 1980.
- Hordynskyi, Yaroslav. “Kulishevi pereklady dram Shekspira”. *Zapysky NTSh*, vol. 148, 1928, pp. 55–164.
- Wilhelm von Humboldt. *Jazyk i filosofija kul'tury*. Moskva: Progress, 1985.
- Danylevska, Oksana. “Types of lingual behavior of kyiv schoolchildren”. *Ukrainian Language*, no. 2, 2013, pp. 56-67.

- Danylenko, Andrii. "Hamlet, Hemlet or Hamlet: Pantelejmon Kulish's Shakespeare in the critique of galician normalizers". *Ukrainian Language*, no. 4, 2015, pp. 56-77.
- Devdyuk, Ivanna. *English literature in P.Kulish's creative activity (Translations. Critical perception. Creative acquisition)*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 1999.
- Dziuba, Tetiana. *Literaturno-estetychna kontseptsiiia Panteleimona Kulisha*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 1999.
- Dolzhykova, Tetiana. *Language personality of Panteleimon Kulish*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 2003.
- Kovpik, Svitlana. *Dramaturhiia Panteleimona Kulisha: dukhovni vymiry, problematyka, zhanrovyi diapazon*. PhD Thesis Abstract. Kherson, 2005.
- Kondratieva D. "The heritage of Kulish in modern dissertation researches". *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical Sciences*, no. 6, 2017, pp. 74-88.
- Kumeda, Olena. *Idiodialect P. Kulish's on a background of eastern Polissia dialect*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 2011.
- Mykhalchuk Oksana "'Language behavior" as a category of ukrainian sociolinguistics". *Language and society*, iss. 5, 2014, pp. 28-39.
- Moroz, Tetiana. *The vocabulary of the Holy Script Books translations in the context of the Ukrainian literars language development in the second half of the XIX-th – beginning of the XX-th century*. PhD Thesis Abstract. Chernivtsi, 2007.
- Luchuk, Olha. "Panteleimon Kulish and Shakespeare: a 19th Century Translation Project". *Renesansni studii*, iss. 16-17, 2011, pp. 262-84.
- Oleksyn. Olga. "Reception of W. Shekspeare's tragedy "Romeo and Juliet" in Ukrainian literature". *Research Journal of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series «Philology» (Linguistics)*, no. 8(2), 2017, pp. 12-5.
- Popovych, Yuliia. *Vidtvorennia markeriv sotsialnoho statusu literaturnoho personazha v perekladi (na materiali ukrainskykh perekladiv brytanskykh khudozhnikh tvoriv XIX stolittia)*. PhD Thesis Abstract. Kherson, 2017.
- Potebnja, Aleksandr. "Jazyk i narodnost". *Potebnja A. A. Jestetika i pojetika*. Moskva, Iskusstvo, 1976, pp. 253-85.
- Serednytska A. "The difference between conceptual world image and language conceptualization of surrounding world". *Scientific Herald of International Humanitarian University. Series "Philology"*, no. 21(1), 2016, pp. 69-72.
- Slobodyanyuk, Nataliia. *Ukrainian National and Cultural Component in the Language of Art Historical Prose of Panteleimon Kulish*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 2001.
- Slovar ukrainskoi movy*, edited by B. D. Hrinchenko. 4 vols. Kyiv, 1907–1909.
- Slovyk ukrainskoi movy*, edited by I. K. Bilodid. 11 vols. Kyiv: Naukova dumka, 1970–1980.
- Solomakha, Anzhelika. *Vzaiemozviazok svitu, etnosu ta movy (do pytannia pro movnu kartynu svitu)*. enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/26328/1/Solomakha_117-120.pdf
- Stepanov, Jurij. "Izmenchivij "obraz jazyka" v nauke XX veka". *Jazyk i nauka konca XX veka*. Moskva, 1995, pp. 3-31.
- Strikha, Maksym. *Ukrainskyi khudozhnii pereklad: mizh literaturoiu i natsiietvorenniam*. Kyiv: Fakt – Nash chas, 2006.
- Tarasov, Vladimir. *Osobennosti perevoda obrashhenij: na materiale nemeckogo i russkogo jazykov*. PhD Thesis Abstract. Moskva, 2011.
- Teterina, Olga. "'Homer of the Modern World" in the advance of Ukrainian literature (approach of P. Kulish to Shakespearian studies)". *Literaturoznachchi studii*, iss. 1(2), 2015, pp. 239-56.
- Teterina, Olha. *Pereklad yak naukova problema v ukrainskii literaturno-krytychnii dumtsi XIX – pochatku XX st. (komparatyvnyi dyskurs)*. PhD Thesis Abstract. Kyiv, 2004.
- Teterina, Olha. "Shekspir u Kulishevii kontseptsii postupu natsionalnoho pysmenstva (literaturno-krytychnyi kontekst)". *Renesansni studii*, iss. 22, 2014, pp. 48-70.

- Fedoruk, Oleksandr. *Panteleymon Kulish and literary process in the Western Ukraine 60th – in the beginning of 70th years of 20 century*. PhD Thesis Abstract. Lviv, 2002.
- Fedunovych-Shved, Oksana. *Leksyka perekladiv Mykoly Lukasha u zviazkakh iz kulturno-pysemnoiui tradytsiiei ukrainskoi movy*. PhD Thesis Abstract. Chernivtsi, 2008.
- Franko, Ivan. *Zibrannia tvoriv*. 50 vols. Vol. 34. Kyiv: Naukova dumka, 1981.
- Chernyshenko, Iryna. "The Factors of National Language World". *Images Formation Zhytomyr Ivan Franko State University Journal*, iss. 32, 2007, pp. 158–62.
- Shkorina, Inna. "National linguistic picture of the world: view of A. Potebnja". *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series "Philology"*, iss. 74, 2016, pp. 43-6.
- Danylenko Andrii. *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kulish (1819-1897) and the Formation of Literary Ukrainian*. Boston: Pace University 2016.

Стаття надійшла до редколегії 16.11.2018